

ENYEDI GYÖRGY:

VAN-E SZOCIALISTA URBANIZÁCIÓ?

Hogyan merült fel a kérdés?

„Van-e szocialista város?” – ez a címe egy ma is alapvetőnek tekinthető gyűjteményes kötet bevezető fejezetének. (FRENCH és HAMILTON, 1979). Ez a kérdés az elmúlt bő évtizedben gyakran felmerült. Kimondatlanul ez volt a vitakérdés Lackó László és közöttem is a „Tér és társadalom” első évfolyamában publikált eszmecsereinkben. (ENYEDI 1987, LACKÓ 1987.)

Korábban ez nem volt kérdés: keleten és nyugaton egyaránt az volt a vélemény az urbanisták, városszociológusok és geográfusok körében, hogy az Októberi Forradalom a városfejlődésben is új, minden korábbtól különböző korszakot nyitott. A szovjet urbanisztika új elveket dolgozott ki. Az elvek gyakorlati alkalmazása ugyan távol volt az ideálistól, de új településformákat, új típusú városi társadalomfejlődést eredményezett. Ezeket az új elveket a második világháború után a kelet-közép-európai szocialista országokban is bevezették.

A szocialista urbanisztikai elvek alkalmazásának már csaknem háromnegyed évszázados a története. Az európai szocialista országok ipari országokká váltak, s e változás ténye a városi infrastruktúra fejlődésében, a lakosság növekvő s szerkezetében változó fogyasztásában, a városi társadalom többértűvé válásában is kifejeződött. A szocialista országok urbanizációja egyre több hasonló vonást mutatott a nyugati (tőkés) ipari országok urbanizációjával. E hasonlóságok alapján merülhetett fel egyesekben a kérdés, hogy vajon nem közeledik-e egymáshoz a két rendszer urbanizációja? Vagy éppenséggel nem egy egységes urbanizációs folyamat két változatát jelenti-e a nyugati és „keleti” urbanizáció?

A címben feltett kérdésre adható válasz attól függ, hogy a válaszadó hogyan ítéli meg a különbségeket és hasonlóságokat. Aki a különbségeket alapvetőnek ítéli, az a szocialista urbanizációt, mint a világ urbanizációs történetének új, minden előzőtől független korszakát fogja fel. Aki a hasonlóságokra helyezi a hangsúlyt, az úgy véli, hogy az európai (vagy az iparosodott) országok urbanizációját alapvetően hasonló társadalmi folyamatok formálják; feltételezi egy globális urbanizáció létét, amelyben a szocialista országok is részt vesznek.

A hasonlóságok és különbségek megítélése az urbanizáció értelmezésétől, szakmai megközelítésétől is függ. Más hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az épített környezetben, a településfejlesztés irányításában, a várostervezésben, az urbanizáció társadalmi szereplőiben és társadalmi hatásaiban, az urbanizáció térbeli formáiban stb. Magam az urbanizációt térbeli folyamatként vizsgálom, feltételezéseimet

csak ebből a szempontból fogalmazom meg.¹ A térbeli megjelenés az urbanizációnak nem valamilyen kuriózuma. Az urbanizáció, mint az ember és környezete közötti hosszú távú kölcsönhatás-folyamat eleve térbeli kifejlődéssel bír. Az épített környezet a település társadalmi fejlődésének és a természeti környezettel való kapcsolatának történelmi folyamatosságát is kifejezi.

A hasonlóságok és különbségek megítélése persze nem ízlés kérdése. Nagyon lényeges, hogy hogyan kezeljük az urbanizációs elméletek és az urbanizáció gyakorlatának eltéréseit, vagy hogyan ítéljük meg a településmorfológiai különbségek társadalmi hátterét. A fő kérdés tehát: a szocialista urbanizáció azon elvei, amelyek lényegi különbségeket ígérnek a tőkés urbanizációhoz képest, a gyakorlatban megvalósultak-e? S ha nem, miért nem? Itt csak előrebocsátom – később vitatjuk meg részletesebben –, hogy nézetem szerint a szocialista urbanizációs elveken alapuló célok eleve megvalósíthatatlanok voltak, mivel e célok nem feleltek meg a termelőerők fejlettségének.

Az urbanizáció kutatói többségükben a különbségeket tartják alapvetőnek, tehát feltételezik a szocialista urbanizáció létezését. Az alapvető különbségeknek négy forrását szokták felsorolni: 1. a települések földterületének alapvetően kollektív (főleg állami) tulajdona; 2. a településfejlesztés forrásainak központi allokációja; 3. a településhálózat egészére kiterjedő, átfogó fejlesztési stratégiák léte; és 4. átfogó (nemzeti) településpolitika szocialista elveket érvényesítő megfogalmazása, míg a nyugati urbanizációt piaci verseny, az épített környezet javarészáének magántulajdona, helyi döntéshozatal és a települések egyenkénti rendezési tervezése jellemzi.

Nem szükséges bizonyítani, hogy a szocialista országok szakirodalma a szocialista és tőkés urbanizáció alapvető különállását evidenciaként kezeli. A nyugati neomarxista városszociológia az urbanizációs folyamat társadalmi problémáit az osztálytársadalmak ellentmondásaival és a tőkés termelési móddal magyarázza (CASTELLS, 1983, HARVEY, 1973, 1985, PEET 1977). Ez implicite azt sugallja, hogy a szocialista urbanizáció gyógyírt fog nyújtani olyan urbanizációs betegségekre, mint a túlzott városnövekedés, lakóhelyi szegregáció, növekvő bűnözés és környezetszennyezés stb. és hogy egészen új utakat fog követni.

Senki nem tagadhatja persze a kézenfekvő hasonlóságokat sem. *French és Hamilton* felszínesnek nevezi ezeket (FRENCH és HAMILTON, 1979, p. 17.). *Szelényi* a hasonlóságokat *banálisnak*, a különbségeket *alapvetőnek* nevezi (SZELÉNYI, 1983). Szelényi úgy érvel, hogy bár hasonló jelenségek bukkanhatnak fel a kapitalista és az államszocialista urbanizációban, ezeknek különböző az oka. Például, hasonló lakás-egyenlőtlenségeket teremthet a piac a kapitalizmusban és a bürokratikus elosztás a szocializmusban. *Pickvance* is azt erősíti, hogy „ugyanaz a jelenség eltérő okok következtében is létrejöhet” (PICKVANCE, 1977, p. 43.). A szocialista országok település-tervezői gyakran úgy vélik, hogy a hasonlóságok (legalábbis a kellemetlenek) fokozatosan el fognak tűnni; a kapitalista múltból örökölt hiányosságokat a jövő gazdasági fejlődés felszámolja.

A „másik táborba” neo-weberianus városszociológusok, néhány városföldrajzos s pragmatikus várostervezők tartoznak. A neo-weberianus városszociológusok fel fogása szerint az urbanizáció természetét nem a termelési mód, hanem a termelés színvonalja határozza meg. A modern nagyiparnak (s az általa generált szolgáltató szektor-
nak s munkapiacnak) megvan a maga települési logikája, amely *mindegyik* ipari társa-

dalomban érvényes, függetlenül az adott ország hivatalos ideológiájától. Eszerint a nyugat- és kelet-európai urbanizáció csak annyiban különbözik egymástól, hogy az utóbbi megkésett és kevésbé fejlett. (PAHL, 1971). A városföldrajzosokat a település-morfológiai hasonlóságok győzik meg az európai városfejlődés kelet-nyugati egységéről. A különböző konkrét problémákkal szembenező várostervezők nem sokat töprengenek a konvergencia elméletek ideológiai csapdáin; követendő példát a fejlettebb (tehát *fejlett tőkés*) városokban keresnek.

Az én fölfogásom a következő: nem fogadom el a szocialista urbanizációnak önálló, a világ nem szocialista országaiban végbemenő urbanizációtól gyökeresen különböző jellegét. A modern urbanizáció alapvetően globális folyamat, s ebben vesznek részt a szocialista országok is. A kelet-közép-európai szocialista országok a modern urbanizáció különböző szakaszaira jutottak el, amelyeken a nyugat-európai országok is átjutottak. Az egyes szakaszok reprodukálása nem egyszerű másolat, jelentősek a kelet-közép-európai sajátosságok. E sajátosságoknak két forrása van: a) a megkésetttség (amelyből részben bizonyos elmaradottság következik, meg az a tény, hogy egy adott szakasz más világgazdasági és világpolitikai konstellációkban bontakozik ki, mint a korábban fejlett országok esetében) és b) a szocialista politikai rendszer. Így hát sem a neo-marxista, sem a neo-weberianus álláspontot nem osztom: a Kelet- és Nyugat-Európa urbanizációja közötti különbségek nem egészen rendszerfüggőek, és nem kizárólag a fejlődési színvonal eltérés következményei. (ENYEDI, 1984, 1988.)

Hasonlóságok és különbségek „Nyugat” és „Kelet” urbanizációjában

Végeredményben tehát a hasonlóságokat fontosabbnak tartom, mint a különbségeket. Kétféle, hogy különböző társadalmi folyamatok *azonos* térbeli formákat hoznának létre. Az urbanizáció térbeli formáit társadalmi folyamatok alakítják, tehát a térbeli hasonlóságok a társadalmi hatóerők hasonlóságát tükrözik. Az is feltételezhető persze, hogy az urbanizáció független a társadalmi erőktől, s más erők – pl. a technológiai változás – irányítja, de nem hiszem, hogy ez így lenne – végül is a technológia is társadalmi viszonyokat fejez ki. Az empirikus vizsgálatok arra utalnak, hogy a gazdasági, technológiai és településhálózati változások – kétségtelen összefüggésük ellenére – más idő-dimenzióban zajlanak. Nincs annyiféle urbanisztikai pálya, ahány technológiai változat vagy termelési színvonal.

A hasonlóságok akkor válhatnak alapvetőekké, ha: a) a két társadalmi rendszer rendelkezik *közös*, az urbanizációt meghatározó folyamattal, vagy b) ha a két társadalmi rendszer nem különbözik annyira egymástól, mint ahogyan eddig feltételeztük, akár azért, mert közelednek egymáshoz, akár azért, mert nem távolodtak el nagyon egymástól.

Mindkét eset lehetséges. Európa keleti és nyugati fele ugyan sokban különbözik egymástól, de mindkét részen ipari és városiasodott országokat találunk. Feltételezhető, hogy a tőkés és a szocialista urbanizáció különbségei és hasonlóságai mögött egy közös alapvető folyamat húzódik: a modern urbanizáció folyamata. Ez esetben a folyamat maga fontosabb, mint a folyamatot hordozó társadalmi szervezet. Másfelől az is lehetséges, hogy a „létező szocializmus” korántsem távolodott el annyira a tőkés modelltől, mint feltételeztük (jól ismertek államkapitalista vonásai és nagy eltérése a szocializ-

mus ideálállapotától), s ez is forrása lehet a hasonlóságoknak. Fontos összekötő kapocs a közös történelem. A településfelfogás: kultúrtörténeti kategória, az európai városfelfogás sok közös vonással rendelkezik.

Marx feltételezésével ellentétben, a szocialista társadalmi rendszereket nem a termelőerők fejlődése, nem a tőkés termelési mód elavulttá válása hozta létre. A kapitalizmus utáni termelési módnak és társadalmi felépítménynek a gyengén fejlett kapitalista – vagy sok esetben pre-kapitalista – termelőerőkkel való kombinációja a szocialista rendszereket létrejöttüktől kezdve permanens válságban tartja.² Évtizedeken keresztül a termelőerők erőltetetten gyors fejlesztése volt erre a válasz, remélve, hogy a gyors növekedés történelmileg rövid idő alatt megteremti majd a termelőerők és a termelési mód megbomlott összhangját. Ezért volt alapvető program a fejlett tőkés gazdaságok mielőbbi utolérése. Az is közismert, hogy a közelítés hosszú ideig tartó folyamata megtorpan, s már több mint egy évtizede ismét a lemaradás fokozódik. Nos, e szempontból ismét két eset lehetséges. Amennyiben Marx tévedett, s a szocializmus nem kapitalizmus *utáni* korszak, hanem azzal párhuzamos, a modernizáció *alternatív* változata, akkor a szocialista társadalom paradigmáját is ehhez kellene igazítani. Amennyiben Marxnak igaza van, akkor a termelési módot és a társadalmi felépítményt kell visszaigazítani a termelőerők színvonalához – lényegében, be nem vallottan ez a „reform” folyik az országokban – s akkor az a nagy kérdés, hogy ebből az állami/tőkés vegyesgazdaságból hogyan lehet eljutni a poszt-kapitalista szocialista társadalomhoz. Sajnos, nem rendelkezem kellő társadalomfejlődési elméleti ismerettel ahhoz, hogy a feltett kérdésekre választ tudjak adni, de talán érzékelhető, hogy a fentiek miatt is hasonlónak ítélem a tőkés és a szocialista urbanizációt.

Ezek a hasonlóságok a térbeli folyamatokban is jelentkeznek. Ilyenek:

- a népesség átrendeződése a településhálózaton belül, a falusi és városi népesség arányának változása;

- a munka- és lakóhelyek térbeli elkülönülése;

- funkcionális és társadalom-ökológiai övezetek elkülönülése a városokon belül:

- az elővárosi fejlődés, településegységek kialakulása;

- a városnövekedés lelassulása (Kelet-Közép-Európa fejlettebb északi felében), a kis- és középvárosi hálózat megerősödése;

- a *tercier* és *kvaterner* foglalkozások jelentőségének növekedése, amelyek a városi foglalkozások települési (elhelyezkedési) tulajdonságait változtatják meg stb.

E jelenségeket eltérő *mechanizmusok* szabályozzák a két társadalmi rendszerben, ám a jelenségeket létrehozó *alapvető* folyamatok hasonlóak vagy azonosak. Az eltérő mechanizmusok a folyamat különböző kifejezési formáit jelentik.

Ez a feltételezés csak akkor fogadható el, ha magyarázatot tudok adni arra: hogyan közvetíthetnek hasonló urbanizációs folyamatokat olyan eltérő mechanizmusok, mint a piac és a tervezés, és olyan eltérő elvek, mint a szocialista urbanizáció egalitarianizmusa és a tőkés urbanizáció piaci egyenlőtlensége? A válaszom a következő:

1. A tervezés és a piaci mechanizmus eléggé hasonló urbanizációs formákat produkál. A tervezés a piaci mechanizmushoz hasonló szabályozó szerepet kíván betölteni; a két forma valamennyi európai országban különböző arányokban jelen van; a tervezés lehetőségeit túlértékelik, ezért a terveknek a meg nem valósulás természetes sorsa.

2. A szocialista urbanizációnak nincs összefüggő elméleti rendszere: elvei nem eredetiek, eklektikusak és téves feltételezéseken alapulnak.

Egyszerű példával szeretném illusztrálni az első állításumat. A tervezés és a piaci mechanizmus szembeállítására gyakori példa, hogy a nyugati városfejlődést az ingatlanpiac, a városi földterület árának mikrogeográfiája irányítja. Valójában nem a földár, hanem a földterület *telepítési értéke* szabja meg a funkcionális övek térbeli szabályosságát. A telepítési érték a földterület ésszerű funkcionális használatát fejezi ki.³ Piacgazdaságban a telepítési érték monetárisan határozható meg. Tervgazdaságban *ugyanaz* a telepítési érték tervezési előírásokban építési szabályokban, területrendezési tervben, erőforrás allokációban jelenik meg. A telepítési érték hasonló a keleti és nyugati városokban: kormányhivatalok, bevásárló központok, lakó- és pihenőövezetek optimális funkcionálásukhoz hasonló telepítési követelményeket támasztanak. A szolgáltató funkciók telepítésének az elérhetőség a fő tényezője mindenütt.

A telepítési értéket semminő tervezés sem tudja pontosan megjeleníteni. (Mellesleg az ingatlanpiac sem.) A piac hiányát érezve, már hosszú ideje kísérleteznek a szocialista országokban, hogy valami módon értékeljék a városi használatú (állami) földterületet. Hazánkban – a telek-használatbavételi és telekhasználati díjjal – vagy húsz esztendeje bevezettek egy imitált ingatlanpiacot (ami úgy működik, mint minden imitáció). Több szocialista országban – ahol nem nacionalizálták az ország egész földterületét – „szabályos” ingatlanpiac létezik a magántulajdon lakó- és üdülőövezetekben.

Példánkban a tervezés egy spontán folyamatot – a telepítési érték földrajzi differenciálódását – próbál közvetíteni. Többre nem is vállalkozhat. Olyan bonyolult társadalmi rendszer, mint a településrendszer, nem tervezhető és irányítható normatív módon. A tervezés arra vállalkozhat, hogy előnyös korrekciókat hajtson végre az urbanizáció spontán folyamatában. Önkényesen nem indítható el egy olyan urbanizációs folyamat, amelynek nincsenek meg a társadalmi feltételei; ha meg megvannak, akkor a folyamat úgymint megindul. Az önkényes tervezés – viszonylag hosszú időre is – eltorzíthatja a spontán folyamatokat, de nem szüntetheti meg azokat, nem válthatja fel más folyamatokkal. Régi álma a várostervezésnek, hogy építéssel formálja a társadalmat, a várostervezés is a szocialista ember kialakítását szolgálja. (KOPP, 1967; SZIRMAI, 1988.) Ez azonban a tervezés hatalmának túlbecsülése. A kollektív lakások (magyarán társbérletek) inkább lakóik neurozízisát erősítik, mintsem kollektív érzékületét; a monoton házyári lakótelepek nem teszik a társadalmat homogénné.

A tervezők nehezen fogadják el lefokozásukat. A „spontán” kifejezésnek pejoratív jelentést tulajdonítanak. A tervektől való állandó eltérést a végrehajtás fegyelmezetlenségével, vagy az elégtelen tervezési technikákkal magyarázzák. Oly nehéz magunkról elhinni, hogy nem vagyunk mindenhatóak. Még a pragmatikus tervezők is többnyire a célok megfogalmazásával kezdik a tervezési folyamatot, amely célok többnyire rövid távú válaszokat adnak érzékelhető problémákra vagy jelenségekre, anélkül, hogy tudnák: e válaszok hogyan illeszkednek a – fel nem tárt, nem ismert – hosszú távú folyamatokhoz, amelyek a jelenségeket produkálták. Maga a tervezés is tulajdonképpen spontán folyamat, a végrehajtás még inkább. Ez eléggé meglepőnek hangzik, de gondoljuk csak végig a tervalku egész folyamatát, mennyi spontán elemet tartalmaz a különböző hatalmi és érdekcsoportok egyeztetési menete? A településfejlesztésben

szerepelő vállalati, tanácsi, kormányzati s különböző szintű pártszervezetek különböző érdekpályáinak ütközésével alakul ki a terv is, méginkább pedig a végrehajtása.

A klasszikus centralizált sztálini gazdasági-politikai modellben sem kizárólagos az „állami” urbanizáció. Először is, az állami lakásépítés és az infrastruktúra-fejlesztés forrásainak központi allokációja csupán az épített környezetet teremti meg a városokban vagy a városok egy részében. A tervezett urbanizáció korlátozottan érvényesül a falusi térségekben – ahol a közeli múltban még a lakosság többsége élt!⁴ Ám a városokban is, az épített környezet a városi társadalom működésének csupán keretét nyújtja. (KANSKY, 1976.) E keretet társadalmi funkciókkal az egyének töltik meg, amikor eldöntik, hogy hol, milyen munkát vállaljanak, elvándoroljanak-e vagy sem, hol kíséreljenek meg lakáshoz jutni, milyen iskolázást nyújtsanak gyermekeiknek. Az egyéni célok egyszerűen megfogalmazhatóak: a) megfelelő lakás, b) a munkahely és szolgáltatások (esetleg még családtagok és barátok) elérhetősége, c) a társadalmi státusz: a lakóhely igény szerinti kiválasztása. Ugy vélem, az átlagpolgár a világ minden részén hasonlóan fogalmazza meg céljait (ha a „megfelelő” lakás mérete, fekvése, felszereltsége nagyon változó is lehet), különösen pedig hasonlóan Európában. A fenti célok a városi térről alkotott értékítéleteket is kifejezik, ebben pedig az európai kultúra alapján közös.

A kormányzatok cél-megfogalmazása az egyénekétől eltérő: a célok regionális vagy társadalmi kiegyenlítődést, gazdaságfejlesztést vagy stratégiai szempontokat támogathatnak. A kormányzati és egyéni célok az eltérő megfogalmazás ellenére is harmonizálhatnak, de konfliktusba is kerülhetnek. Ez utóbbi esetben a kormányzati urbanizáció megakadályozhatja az egyéni érdekek érvényesülését, de nem tünteti el ezeket az érdekeket. Az egyének rejtett mechanizmusokat építhetnek ki érdekeik védelmére; az állami lakáselosztással szinte egyidőben született meg a rejtett lakáspiac, lakáscserék formájában. Még a helyi kormányzati szervek is gyakran igyekeznek a központi urbanizációs elképzeléseket a helyi egyéni célokhoz adaptálni.

Az elmondottak azt próbálták bizonyítani, hogy a tervezés nem teremtett teljesen új típusú urbanizációt a szocialista országokban. Ez azonban még nem cáfolja a szocialista urbanizáció létét. Lehet, hogy a tervezés eddig nem alkalmazta megfelelően a szocialista urbanizáció elveit. Az is természetes, hogy a szocialista társadalom nem felel meg elképzelt ideálállapotának; a kapitalizmus gyakorlata is messze van az ideálállapotától. A szocialista urbanizáció *egalitáriánus* elvei alapvetően új urbanizációt ígértek.⁵ Az az álláspontom azonban, hogy *a szocialista urbanizáció elveinek nincs összefüggő elméleti rendszere, és az elvek részben téves feltételezéseken alapulnak.*

A szocialista urbanizáció elvei

A szocialista urbanizáció elveit részleteiben vizsgálva, három lazán összefüggő forrását különböztethetjük meg. Ezek a következők: a) a klasszikus marxi elmélet, b) különböző ideológiai háttérű utópisztikus urbanisztikai elképzelések és c) a várostervezés pragmatikus intézkedései, amelyeket később az elmélet rangjára emeltek.

1. *A klasszikus marxi elmélet* nem sok útbaigazítást ad az urbanizáció, főleg nem a szocialista urbanizáció megítéléséhez. Marx és Engels nem fejlesztett ki urbani-

zációs elméletet. Néhány szétszórta utalást lehetünk munkáinkban az urbanizációval kapcsolatos elképzeléseikről. A Kommunista Kiáltványban írnak a „falusi élet idiótizmusáról”, valamint a falu/város különbségek fokozatos felszámolásáról. *Marx* a „Német ideológiá”-ban kifejti, hogy a szellemi és a fizikai munka legnagyobb szétválása a falu és a város különbségeiben testesül meg. Továbbá, hogy a falu és a város antagonizmusának a magántulajdon a forrása. *Engels* pedig úgy fogalmazott, hogy csak a népesség lehető legegyszerűsebb földrajzi eloszlása, a mezőgazdasági és ipari termelés összekapcsolódása lesz képes a kapitalizmus felszámolása után kitépni a falusi lakosságot abból az elszigeteltségből és elmaradottságból, amelyben évezredek óta sínylődik. (DEMKO—REGULSKA, 1987, FUCKS, 1987.) A városfejlődés problémáit érintette a városi földre vonatkozó földjádék-elmélet. Marxnak és Engelsnek, két városi nagypolgárnak nem sok fogalma lehetett sem a falusi életről, sem a mezőgazdaságról. Nem vették figyelembe, hogy a változatlanul hitt nyugat-európai mezőgazdaságban milyen alapvető műszaki-genetikai forradalom játszódott le a XVIII. században, ami a későbbi ipari forradalomnak is előfeltétele volt: munkaerőt szabadított fel az iparosítás számára és elegendő élelmiszert termelt piacra.

Marx és Engels a szocialista társadalomnak két olyan alapvető vonását tételte fel, amelyek eddig — mint ezt már röviden érintettük — tévesnek bizonyultak. Az egyik, hogy a szocializmus kapitalizmus utáni, azt túlszárnyaló társadalom; valamint hogy homogén társadalom. Amíg a legtöbb szocialista országban elismerik, hogy a kapitalizmus túlszárnyalása távoli cél, addig makacsul tartja magát az a hivatalos vélemény, hogy a szocialista országok társadalmá egyre homogénebbé válik. Ez az urbanizáció szabályozásában azzal jár, hogy a várostervezők átlagos (országos) normákat alkalmaznak, s nem vesznek tudomást az igények differenciálódásáról.

A nyugati neo-marxisták gyakran foglalkoznak az urbanizáció problémáival, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségeknek a nagyvárosi szegregáció az egyik legélesebb kifejeződése, és a társadalmi devianciák is erősen településtípushoz kötöttek. Konzisztens marxista urbanizációs elméletet tulajdonképpen a neo-marxisták dolgozták ki az elmúlt két évtizedben, amelyre támaszkodva a jelenlegi tőkésországok urbanizációs jelenségeit elemzik. Ehhez a marxista újratermelési elmélet és osztályelmélet eszközeit használták fel. (HARVEY, 1985.) A szocialista országokban végbemenő urbanizációs folyamattal ritkán foglalkoznak; ez esetben nem titkolják elégedetlenségüket, hogy az kevésbé felel meg a marxista szocializmus-képnek. Megértjük csalódottságukat.

2. *Az utópisztikus elméleteknek többnyire volt egy egalitáriánus városképe is.* (MUMFORD, 1959.) A modern időkben az utópisztikus urbanizmus talán Ebenezer Howard „Garden City”-jével kezdődött. Howard új városokat kívánt építeni, mintegy 30 000 lakossal, amelyek képesek a falu és a város előnyeit egyesíteni. E városokban a helyi ipar és mezőgazdaság foglalkoztatta és jórészt ellátta volna a lakosokat. A lakóövezetek nagykeres családi házakból állottak volna. E kis-közepes városok fogadták volna be a falusi régiók elnéptelenedését, és a túlzott nagyvárosi növekedést is. Szerény méretük megengedte volna egységes településközösség működését. (VIDOR, 1979.) Egy másik nagy álmodozót, Le Corbusier-t a nagyvárosok és az új vasbeton fém szerkezet technológia által kínált új lehetőségek vonzották. A munkásosztály rossz életkörülményeit tömegesen épített, de jól felszerelt és tervezett lakótelepek javították volna meg; a lakótömbök egyúttal a helyi társadalom szerveződési szinterei is lehettek.

1928-ban, nyugat-európai avantgarde urbanisták, mint Le Corbusier, a német Gropius és May, nemzetközi szervezetet alapítottak: a CIAM csoportot. (Le CORBUSIER, 1981, GÁBOR, 1972, GROPIUS, 1956, PREISICH, 1983.) Tevékenységük az irodalomból jól ismert; én itt két következtetést szeretnék levonni:

1. Ezeket az urbanistákat utópisztikusnak nevezem, annak ellenére, hogy terveik jelentős része megépült. Utópisták voltak, mivel a városok társadalmi problémáit normatív tervezéssel, az épített környezet átalakításával kívánták megoldani – anélkül, hogy a tényleges társadalmi folyamatokat számításba vették volna. Így hát az építészeti terveket kivitelezték, de a társadalmi célokat nem érték el. Európa-szerte épültek „garden city-k”, de ezek a középosztály elővárosaivá váltak, mivel a munkások számára drágának bizonyultak. A munkás-lakótelepek társadalmilag szegregáltak és rosszul el-látottak maradtak.

2. A szocialista urbanizáció első megfogalmazásaira a Szovjetunióban került sor, a nyugati avantgarde urbanisták erős hatására és személyes közreműködésével. Az 1920-as években széles körű és érdekes vita folyt a jövő szocialista emberének városáról. A *dezurbanisták* a városokat meg akarták szüntetni, a munkahelyeket és a lakóegységeket egyenletesen elosztva az ország – lakható és megművelhető – területén. Az *urbanisták* is elutasították a nagyvárosokat, és garden city-szerű középvárosokat kívántak építeni – de nem családi, hanem kollektív házakkal. A *kollektív ház*, amely többszáz embernek ad otthont, kis egyéni (családi) lakóterekkel, de bőséges közösségi terekkel és intézményekkel, a CIAM csoport és a szovjet konstruktivisták eszméinek nyilvánvaló „keresztése”.

1931-ben Kaganovics kijelentette, hogy minden szovjet város szocialista, ennél fogva a szocialista város fölötti vita utópisztikus és polgári nyavalygás. A viták ezzel megszűntek, ám az 1920-as évek nem egy elképzelése beépült, olykor eltorzított formában a későbbi szovjet várostervezésbe is. (FRENCH, 1987.)

Kelet-Közép-Európában is jelentős volt az avantgarde urbanisztika hatása – inkább a várostervezők gondolkodásában, mint a városkép átformálásában vagy a „közönség” ízlésében. Az avantgarde háború utáni újjáépítési periódusban is jelentkezett, majd rövidesen a szovjet urbanisztika – az eredeti forradalmi gondolkodás maradványainak, pragmatizmusnak és a szocialista realizmus esztétikájának keveréke – jelentkezett egyedül követendő példaként.

Említést érdemel *Erdei* populista utópizmusa, amely a mezővárosi fejlődésben látta a falu-város különbségének felszámolási útját. A kisebb mezővárosok még ma is kínálnak egy garden city-be való fokozatos átmenetet, egy falusias közösségből egy szerves városi társadalomba való fejlődés lehetőségét. (ERDEI é. n.)

3. A *pragmatizmus* nem csupán az ideális tervek gyakorlati megvalósításához szükséges kompromisszumokat jelenti, hanem szervesen beépült a szocialista urbanizmus elméletébe is. Sztálinnak különösen erős hajlama volt gyakorlati döntéseinek elméletté való formálására. A tervezők is szerettek tévedhetetlenek lenni: ha a tervek eredménye nem felelt meg az eredeti céloknak és elveknek, ezeket utólag megváltoztatták. Természetesen a pragmatizmus számos ellentmondó elemet vezetett be a szocialista urbanizációs elméletekbe. A gyakorlati döntések mindig éppen felmerülő problémákra reagálnak, s keveset törődnek a jelenségek mély társadalmi gyökereivel. A terve-

zési beavatkozásoknak nincs összefüggő rendszere, az urbanizáció *társadalmi* folyamata véletlenszerű hatást gyakorolnak.

Az urbanizáció problémái kétféle pragmatikus „kezelést” kaptak a szocialista országokban. Az *első* a tervező pragmatizmusa: adott problémát (pl. a falusi villamosítást) kíván megoldani, technokrata módszerekkel, s nem törődik az ideológia elveivel. Azért szükséges „megideologizálni” technokrata terveit, mert azok elfogadásáról politikai döntéshozók határoznak — tehát a terveknek számukra politikailag elfogadható formát kell ölteniük. Ezek a formák időtől és helytől függően változtak az elmúlt évtizedek Kelet-Közép-Európájában.

A *második* típus a politikai pragmatizmusa, amikor ideológiai magyarázatot keres a tervek vagy elvek kudarcára. Ezek az ideológiai magyarázatok be is épülnek egy adott időszak urbanizációs politikájának elveibe. Ezek a magyarázatok eléggé ismertek; itt csak néhányat sorolok fel:

a) *Jelentős eredményeket értünk el, de a múlt örökségét még nem tudtuk felszámolni.* Tehát a múlt örökségének tulajdonít a szocialista rendszer által létrehozott olyan urbanizációs problémákat, mint a lakáshiány, a növekvő infrastrukturális elmaradottság vagy környezetszennyezés.

b) *Terveink jók, csak végrehajtásuk tökéletlen.* Fegyelmezetlenek és lusták vagyunk a végrehajtás során, meg kellene hát minket nevelni, s addig is, míg megjavulunk, jobban a körmünkre kell nézni.

c) *Céljainkat hatékony módon kell megvalósítani.* Mindenkinek joga van állami lakásra, de ezeket hatékonyan kell felépíteni, tehát nagy lakótelepeken (tehát a nagyobb városokban). Mindenkinek joga van egészségügyi ellátásra, de ezt hatékonyan kell megszervezni, tehát nagy kórházakra alapozva stb. A hatékonyság alatt mindig gazdasági hatékonyságot értettek, s ezt önkényesen alkalmazták nem gazdasági tevékenységekre is; a *hatékony* a nagyméretűnek lett a szinonimája és centralizációs törekvéseknek volt „szakmai” indoka — e törekvéseket a politika és a technokrácia egyaránt támogatta.

d) *Korlátozott erőforrásaink vannak, ésszerűen kell elosztanunk.* Ez esetben is az „ésszerűség” koncentrációt jelent, s persze az ésszerű elosztás központi ellenőrzését. Az fel sem merül, hogy az erőforrások más módon is eloszthatók lehetnének, s az urbanizáció céljaira éppen több is juthatna. Az egy-egy területre koncentrált fejlesztési programok hatástalansága is közismert — egy rendszer nem fejleszthető csak egyetlen elemében.

Jól jellemzi ideológia, politikai és technokrata pragmatizmus keveredését a kelet-közép-európai országok falu-politikája. A falu-ellenesség általánosan jellemző, bár sehol sem deklarált. A deklarált politikai cél a falu és város közötti társadalmi különbség felszámolása, ami klasszikus marxi program. Népszerű program is Európa keleti részén, ahol a falvak — európai mércével — elmaradottabbak voltak a városoknál, s hagyományosan alárendelt szerepet játszottak a városokkal szemben. Az ideológiai cél a falvak társadalmának kulturális és életmódbeli „felemelése”, vagyis a falu/város dichotómia megszüntetése volt. A centralizált politikai irányítás azonban a falu/város kiegyenlítődést csak a falusi társadalom *totális* átalakításával, s a falvak tömeges felszámolásával képzelte el.⁶ A sztálini politikai modell számára — amely a társadalom teljes működésének részletes ellenőrzését tűzte ki célul — a „nagy” (könnyebb központi ellenőriz-

hetősége miatt) önmagában értékkel emelkedett a településpolitikában éppen úgy, mint az iparpolitikában, a közigazgatás szervezésében vagy a közoktatás szervezésében. Az új, kommunista politikai hatalom társadalmi bázist sem remélhetett az iparosítás érdekében gazdaságilag kiszigerelt, s a kollektivizálással gyötört falvakban. A településfejlesztési források központi redisztribúciója is kedvezett az erősebb alkotmányos nagyjú nagyobb városoknak – az egyes falvak érdekei a redisztribúció szintjén meg sem jelenhettek. A centralizált – városközpontú – településpolitika az urbanisztikai szakma támogatását is elnyerte, s könnyen nyert szakmai igazolást. A településpolitika szakmai hátterét városépítők adták, akik számára szakmai szerepet csak a városok, illetve a falusi térben csak a generális átépítések nyújtottak. Az pedig már régi játékszabály Kelet-Közép-Európában, hogy egy szakma csak akkor remélheti – az általában nélkülözhetetlen – állami támogatást, ha szakmai érdekeit ideológiai köntösbe öltözteti és segítkezik valamilyen politikai törekvés szakszerű alátámasztásában.

Van-e hát szocialista urbanizáció? Válaszunk végeredményben negatív. A szocialista urbanizáció deklarált elveit nem sikerült a gyakorlatba átültetni. Kelet-Közép-Európa sajátos urbanizációs pályán jár, ami főleg a modern urbanizáció megkésettiségeiből, sajátos történelmi körülményeiből származik. A térség legtöbb országában a modern urbanizáció teljes kibontakozása a második világháború után következett be, tehát a szocialista politikai rendszer is hozzájárult sajátosságaihoz. A kelet-közép-európai urbanizáció egyik alapkonfliktusa az, hogy sorsát különböző szintű tervek erősen befolyásolják, de e tervek nem a tervezhetőt tervezik. Nem ismerik az urbanizáció alapvető spontán folyamatait, nem is engedik szabad működését, az urbanizáció minden terhét és következményét viselő állampolgárok nem szereplői a hivatalos urbanizációs folyamatnak.

A vitacikk gondolatainak a hazai településkutatás számára lehet jelentősége. Amennyiben a kelet-közép-európai urbanizációs folyamatot nem a szocialista elveket kifejező településtervezés irányítja, akkor micsoda? Mennyiben folyamatos a településfejlődés a politikai rendszer gyökeres megváltozása után, azaz, mi a szerepe hosszú távú történelmi folyamatoknak jelen településfejlődésünkben? Milyen mértékben prognosztizálható a nyugat-európai urbanizációs ciklusok megjelenése térségünkben? Milyen spontán társadalmi-gazdasági folyamatok egyengetik urbanizációs pályánkat – s hová vezetnek? E kérdések megválaszolása – ahogyan mondani szokták – már egy másik történet.

JEGYZETEK

1. Az urbanizáció – vizsgálataim számára – kettős értelmű térbeli folyamat: a) a népesség állandó átrendeződése a településhálózaton belül és b) a „városi” technikai civilizáció, szokások, foglalkozások, fogyasztási és kulturális formák elterjedése az egész településhálózatban.
2. A „válság” szónak itt nincs pejoratív értelme, csupán a rendszer belső inkonzisztenciájára utal.
3. „Ésszerű” annyit jelent, hogy a telepítés helyének kiválasztásával (az egyéb feltételek azonossága esetén) minimális (idő, költség, fáradság) ráfordítással vagy maximális hozammal működtethető a funkció.
4. 1980-ban a kelet-közép-európai népesség 40%-a élt falvakban – a legkevésbé az NDK-ban (22%) a legtöbb Jugoszláviában (55%). (Enyedi 1987.)

5. Az egalitarianizmus három szinten értelmezhető. A településen belül nem szegregált, területileg nem differenciált társadalmi térben fejeződik ki. A településhálózaton belül a falu és a város közötti társadalmi kiegyenlítődésként a fő egalitáriánus cél: Végül, regionális szinten a különböző régiók városai közötti (és falvai közötti) különbségek eltüntetése a cél, ezzel szolgálva az életkörülmények területi kiegyenlítődésként.
6. A román hosszú távú településrendezési koncepció – amelynek szélsőséges végrehajtása oly vizszoletatszó – megfogalmazása (1972) és törvényerőre emelése (1974) idején sem ideológiai, sem szakmai indokolásában nem tért el a többi szocialista ország urbanizációs elképzeléseitől. (Baucher-Defour 1977, Tonnas 1984.)

IRODALOM

- AFANASZJEV, K. N. 1977: Esmék, tervek, épületek. Szovjet építészet 1917–1932. Budapest, Corvina.
- BANCHER, I.–DEFOUR, D. 1977: Sistematizarea localitatilor rurale Bucuresti: Ceres.
- BLANC, A. 1974: Europe socialiste Paris: PUF.
- CASTELLS, M., GODARD, J. L. 1974: Monopolville Paris: Maspero.
- CASTELLS, M. 1979: City, Class and Power. London: Macmillan.
- DEMKO, J. G.–REGULSKA, J. 1987: Socialism and its Impact on Urban Processes and the City Urban Geography vol. 8. no 4. pp. 289–293.
- ENYEDI GY. 1988: A városnövekedés szakaszai. Budapest: Akadémiai.
- ENYEDI GY. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakítása. Budapest: Akadémiai.
- ENYEDI GY. 1987: Falu-város arányok Kelet-Közép-Európában. Földrajzi Közlemények 91. évf. 3–4. sz. pp. 122–133.
- ENYEDI GY. 1987: Kísértethistória. Tér és társadalom 1. évf. 2. sz. pp. 74–76.
- ERDEI F. é. n. Magyar város. Budapest: Atheneum.
- FRENCH, R. A.–HAMILTON, F. E. I. (szerk.) 1979: The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley.
- FRENCH, R. A. 1987: Changing Spatial Patterns in Soviet Cities – Planning or Pragmatism? Urban Geography vol 8. no 4. pp. 309–320.
- FUCHS, R. J. 1987: Urban Functions in Rural Development: Ideology and Planning in the USSR Urban Geography vol 8. no 4. pp. 293–309.
- FRIEDRICH, I. (szerk.) 1978: Stadtentwicklungen in kapitalistischen und Sozialistischen Ländern Hamburg: Rowohlt.
- GÁBOR E. 1973: A CIAM magyar csoportja. Budapest: Akadémiai.
- GOLDZAMT, E. 1973: Städtbau sozialistischer Länder: Berlin: Verlag für Bauwesen.
- GUTKIND, E. A. 1972: Urban Development in East Central Europe: Poland, Czechoslovakia and Hungary. New York: Free Press.
- GROPIUS, W. 1956: Scope of Total Architecture. London: Allen und Unwin.
- HARVEY, D. 1985: The Urbanization of Capital Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- HOFFMAN, C. W. (Ed.) 1971: Eastern Europe: Essays in Geographical Problems. London: Methuen.
- HOREV, B. S. 1975: Problemi gorodov: urbanizacija i gemograficeszkie proceszsi. Moszkva: Finanszi i Sztatiztyka.
- KAUSKY, K. 1976: Urbanization Under Socialism: The Case of Czechoslovakia. New York: Prager.
- KOPP, A. 1967: Ville et Revolution. Paris: Anthropos.
- KOSINSKI, L. A. 1974: Urbanization in East Central Europe after World War II. East European Quarterly vol 8. no 2. pp. 129–153.
- KŐSZEGFALVY GY. 1985: Településfejlesztés, településpolitika. Budapest: Műszaki.
- LACKÓ L. 1988: Területi fejlődés, tervezés. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LACKÓ L. 1987: Import avagy hazai (válasz kísértet-ügyben) Tér és társadalom 1. évf. 3. sz. pp. 61–66.
- LAPPO, G. M.–MAJERGOJZ, I. M.–PIVOVAROV, JU. L. 1974: Urbanizacija mira. Moszkva: Misl.

- LAZARESCU, C. (Ed.) 1977: *Urbanismul in Romania*. Bucuresti: Ed Technica.
- LE CORBUSIER 1981: *Uj építészet felé*. Budapest: Corvina.
- LOJKINE, J. 1977: *Le marxisme, l' état et la question urbaine*. Paris: PUF.
- MEGGYESI T. 1985: *A városépítés útjai és tévútjai*. Budapest: Műszaki.
- MUMFORD, L. 1959: *The Story of Utopian Gloucester, Mass*, Peter Smith.
- MURRAY, P.—SZELÉNYI I. 1984: *The City in the Transition to Socialism*. *International Journal of Urban and Regional Research* vol 8. no 1. pp. 90–107.
- MUSIL, J. 1980: *Urbanisation in Socialist Countries White Plains*: M. E. Sharpe.
- MUSIL, J.—RYSÁVY, 1983: *Urban and Regional Processes under Capitalism and Socialism: a Case Study from Czechoslovakia*. *International Journal of Urban and Regional Research* vol 7. no 4. pp. 495–527.
- MUSIL, J. (Ed.) 1976: *Otázky urbanizáca*. Praha: VUVA.
- NEMES F.—SZELÉNYI I. 1967: *A lakóhely mint közösség*. Budapest: Akadémiai.
- NOVY, O. 1983: *Town and Country Development in Czechoslovakia*. Praha: Orbis.
- PAHL, R. E. 1971: *Whose City?* Harmondsworth: Penguin.
- PEET, R. (Ed.) 1977: *Radical Geography: Alternative Viewpoints in Contemporary Issues*. Chicago: Maaroufa Press.
- PERÉNYI I. 1979: *Korunk urbanisztikája*. Budapest: Műszaki.
- PICKVANCE, C. G. 1986: *Comparative Urban Analysis and Assumption about Causality*. *International Journal of Urban and Regional Research* 10. évf. 1. sz. 162–184. old.
- PREISICH, G. 1983: *Ernst May*. Budapest: Akadémiai.
- REGULSKI, J. 1980: *Rozwój miast w Polsce*. Warszawa: PWN.
- RONNAS, P. 1984: *Urbanization in Romania*. Stockholm: EFI.
- ROSENBERG, F.—HRUSKA, E. 1979: *Städtsbau in West und Ost Hannover: Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung*.
- SÁRFALVI B. (Ed.) 1975: *Urbanisation in Europe*. Budapest: Akadémiai.
- STASIAK, A. 1973: *Rozwój aglomeracji miejskich w Polsce*. Warszawa: PWN.
- SZELÉNYI I. 1983: *Urban Inequalities Under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- SZELÉNYI I. 1981: *Urban Development and Regional Management in Eastern Europe*. *Theory and Society* vol 10. no 2. pp. 169–206.
- SZIRMAI V. 1988: *„Csinál” városok. Gyorsuló idő*. Budapest: Magvető.
- VÁGI G. 1982: *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- VIDOR F. (szerk.) 1979: *Urbanisztika. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- WALLERSTEIN, W. 1984: *Cities in Socialist Theory and Capitalist Praxis*. *International Journal of Urban and Regional Research*. vol 8. no 1. pp. 13–37.
- WINNER, I.P.—WINNER, T. G. 1984: *The Peasant and the City in Eastern Europe*. Cambridge, Mass: Schenkman.
- ZEMKO, J. (Ed.) 1984: *Uzemny a sociálny rozvoj sídei*. Bratislava: VEDA.